

Tragovi sopotske i vučedolske kulture na lokalitetu Kastel – Banja Luka

Orhan Jamaković
Adelaide

Abstract: The locality of Kastel in Banja Luka, in the area of its second court, had been a subject of archeological excavations at the end of 1992. Archeological area itself is positioned on the highest point of the city of Banja Luka, at the end of long plateau that was following Crkvena creek till its river Vrbas estuary. Dominant position to its surrounding, existence of fresh drinking water and bountiful pastures, made this area suitable settling spot for both prehistorical cultures, Sopot and Vučedol.

Key words: Vučedol, Sopot, Banja Luka, Kastel, Neolithic, Eneolithic, Ceramics, Ornaments

Tokom kišnog perioda u jesen 1992. došlo je do ispiranja zemljišta budućeg arheološkog lokaliteta, nakon čega su se pojavile rupe od kolja i nalazi fragmentovane keramike. To je bio razlog za početak zaštitnih arheoloških iskopavanja.

Istraživanja su počela unutar gabaritnih rimskih zidova, prostorije za koju se pretpostavlja da je ostatak rimske građevinske djelatnosti. Prostorija je već u prvim otkopima pokazala prisustvo fragmentovane keramike, veoma amorfnе i sa znacima devijacije nastalim kao rezultat pretumbavanja tla. Na dubini od 30 cm otkriveni su tragovi kolja koje je bilo postavljeno ukoso. Okolo rupa od kolja pronađen je prahistorijski i turski materijal. Od prahistorijskog materijala pronađeni su kreneni artefakti i prilično devastirani amorfni fragmenti keramike, dok je turski materijal tradicionalno gledosana keramika i fragmenti stakla. U drugom dijelu prostorije nađeni su ostaci kućnog lijepa, kremenih artefakata i fragmentovane keramike.

Dubina evidentiranja ostatka podnice i kućnog lijepa bila je 30–40 cm. U namjeri da utvrdimo širenje kulturnog sloja i pokušamo razotkriti svrhu pronađenih tragova kolja, 10 metara zapadno od zidova rimske i turske aglomeracije otvorili smo sondu 3, koja se prostirala u pravcu sjever–jug: 3 m i istok–zapad: 4 m. U istočnom dijelu sonde, kao rezultat zemljišnih radova pri-

likom polaganja električne instalacije, zemlja je pretumbana i primjetan je dobro izmiješan materijal, kako prahistorijski, tako i turski i rimski.

Neposredno do tog uništenog prostora locirana je otpadna jama promjera 2,5 x 3 m – bila je ispunjena crnom zemljom i spuštala se oko 30 cm ukoso, što je navelo na pretpostavku da se radi o ukopu dijela devastirane zemunice. Na prostoru od samo 30 cm južnije od sonde nađeni su tragovi kolja (palisadni red kolja, crteži u prilogu).

Otkopni slojevi sonde 3:

I o. s. dubine 20 cm bio je dio humusa.

II o. s. dubine 25 cm pokazao je da se radi o prekopavanoj zemlji i zaravnjivanju površine ostacima smeđe zemlje i kamena. U tom sloju nađeni su gledosana keramika i turske lule. U jugozapadnom dijelu sonde nađeni su tragovi paljevine, sa slojem pepela dubokim 4–5 cm.

III o. s. dubine 30–35 cm sadržavao je zemlju tamnije boje, s ostacima krupnije rimske cigle i sitnih ulomaka keramike. Ispod je zdravica, sloj gline izmiješane s kamenom šakašom.

IV o. s. dubine 50 cm sadržavao je crnu zemlju i fragmentovanu keramiku.

Nešto sjevernije otvorena je sonda 4, koja se prostirala 5,65 m na istok i 5,5 m na zapad te 2,30 m na sjever i 2,40 m na jug.

Otkopni slojevi sonde 4:

Slika 1. Kompletan prikaz područja arheološkog iskopavnja u dvorištu II Kastela u Banja Luci

I o. s. dubine 20 cm bio je humusni sloj.

II o. s. dubine 25 cm sadržavao je tamnu zemlju s ostacima turskog materijala (lule i gledošana keramika).

III o. s. dubine 20 cm – kasni srednjovjekovni sloj – keramika.

IV o. s. dubine 35 cm sastojao se od tamnosmeđe zemlje s ostacima fragmentovane rimske keramike, nalaza rimskog novca (1 primjerak) te ostatka rimske pržine (maltera) debljine 7 cm.

V o. s. dubine 20 cm sadržavao je jalovinu od gline. U tom sloju nađeno je veće kamenje, polukružno postavljeno, s uglačanom pečenom glinom. Vjerovatno se radi o dijelu peći i ognjišta. Tu je bilo i ostataka zgure, što bi nas navodilo na pomisao da je riječ o ostacima metalurške djelatnosti. Sjeverno od njih evidentirani su ostaci rimskog zida građenog od četvrtastih tesanika. Ispod zida nađen je ljudski skelet u položaju jug-sjever, s glavom okrenutom prema jugu.

VI o. s. je bio na dubini od 1,8 m i sastojao se od nabijene zemlje. Na dubini od 1,3 m duž jugoistočne linije, koja je na profilu sonde označena kao A-C, pojavili su se tragovi (rupe) od šest kolića promjera 15 cm. Okolo su bili postavljeni kameni obluci, kao potpora. U ukupnom prostoru nađeni su ostaci lijepa, keramike i litičkog materijala s pretpostavkom da su ostaci kućnog

inventara ove nastambe. U produžetku sonde 4, sa zapadne strane, otvorili smo sondu 5, koja je po veličini bila identična sondi 4. Na visini od 1 m na zapadnom dijelu sonde (sonda 5) otkrili smo tri skeletna ostatka.

I o. s. dubine 15 cm bio je humusni sloj

II o. s. dubine 20 cm bio je nasuta zemlja, jalovina.

III o. s. dubine 30 cm, u tamnosmeđoj zemlji, sadržavao je fragmente gledošana keramike.

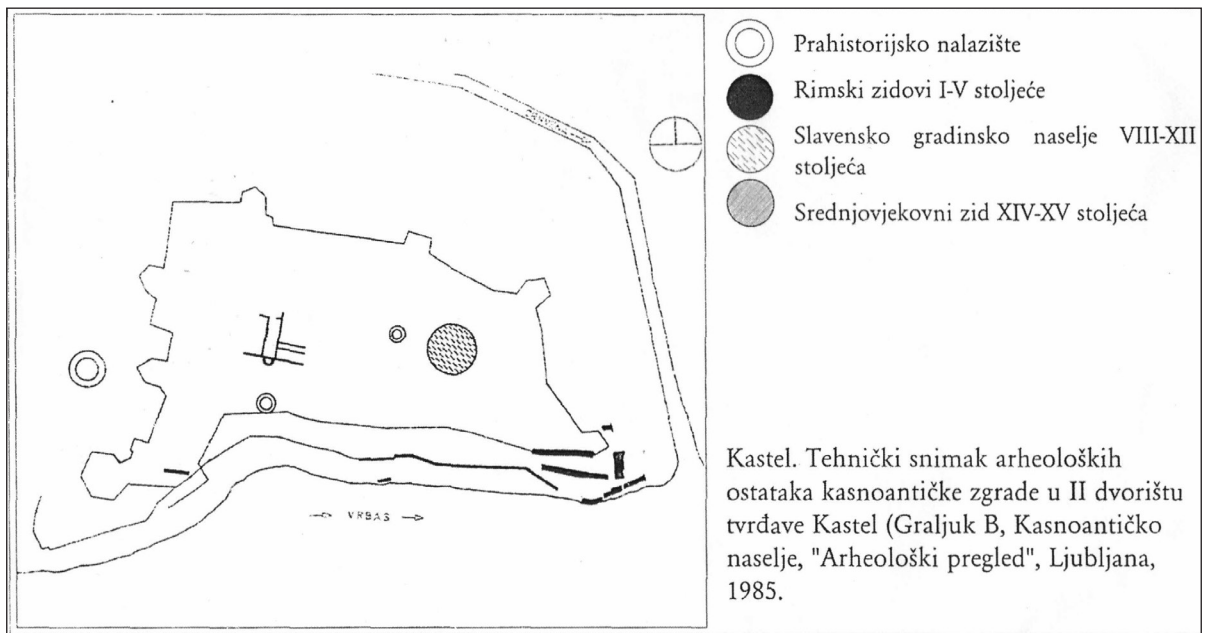
IV o. s. dubine 35 cm bio je tamnosmeđi, s fragmentima rimske keramike i jednim primjerkom novca (nalaz 1).

V o. s. dubine 25 cm sastojao se od glinaste zemlje s nalazima fragmentacije, grubljim fragmentima crnog glačanog litičkog materijala i ostacima kućnog lijepa.

VI o. s. dubine 25 cm pokazao je identične nalaze kao i prethodni, s većom koncentracijom kućnog lijepa.

VII o. s. dubine 20 cm sastojao se od žute glinaste zemlje i nalaza fragmentovane keramike i litičkog materijala. Nađena je tunelasta drška i žrvanj.

VIII o. s. dubine 20 cm sastojao se od tamnije glinaste zemlje s dosta ulomaka crno glačane keramike i litičkog materijala. Jedan fragment bio je ukrašen kanelurama na truhu. U zapadnom

Slika 2. Tehnički snimak prostora arheoloških iskopavanja

dijelu sonde evidentirana je veća koncentracija kućnog lijepa i tragova paljevine (gareži).

IX o. s. dubine 10 cm bio je tamnosmeđe boje, s ostacima keramičkog i litičkog materijala. Treba istaći dva veća komada kamena, između kojih je bila garež. Preko zdravice nađeni su tragovi paljevine. U zapadnom dijelu sonde nađeni su tragovi kolja, koji su povezani s tragovima kolja iz IV otkopnog sloja.

Oko 2,3 m južnije postavljena je sonda dimenzija 6 x 6 m (sonda 6). U prvom otkopnom sloju debljine 30 cm pojavio se u jugozapadnom dijelu sonde turski zid postavljen od tesanog i običnog kamena. U sjevernom dijelu sonde bili su ostaci turske kaldrme. Od nalaza, nađene su dvije turske lulice i oštećeni srebreni novac (dinar) iz 1652. godine.

Na jugoistočnom dijelu sonde izvršen je iskop dubine 1,6 m, gdje se došlo do zdravice. Zdravica se nalazila i na zapadnoj strani sonde, ali na nešto manjoj dubini – 1,2–1,3 m.

Sonda 7 postavljena je 12 m južnije od sonde 6. Već na dubini od 30 cm pojavio se turski zid koji je bio nađen u sondi 6. Zid je prolazio kroz sondu. Bilo je očito da su za građenje zida (koji je prolazio kroz prostor s nabijenom glinom i prostor ispunjen rastresitom zemljom) korišteni ostaci nekog ukopanog objekta (poluzemunice). Prostor nastambe nalazio se zapadno od zida u južnom dijelu sonde.

Sonda 8 postavljena je na oko 3,20 m od sonde 7 i bila je totalno jalova. Sadržavala je ostatke šuta i krečnog materijala.

Direktno na sondu 8 postavili smo sondu 9, dimenzija 2,8 x 3,2 m. Na dubini od 40 cm nađeni su ostaci turskog zida, građenog od krupnijeg kamena, u obliku slova L (sjever–jug–jugozapad). Na južnoj strani zida ukoso su postavljena tri reda kamenova, kao okapnica.

Sonda 10 nastavljala se na sondu 9 i otkopavana je do 2,2 m dubine. Bila je bez nalaza, sastojala se od kreča i šuta. Sonda 11 bila je identična prethodnoj.

Sonda 12 postavljena je 1,5 m zapadno od sonde 5. Južna strana sonde bila je dugačka 4,85 m. U jugoistočnom i jugozapadnom dijelu sonde pronađeni su ostaci skeletnih ukopavanja iz turskog perioda. Na dubini od 1,2 m bili su ukopani ženski skeleti, dok je ukop muških bio na dubini od 50 cm. Pronađeni su dijelovi pištolja buretaša i topovska đula. Nešto dalje, na dubini od 30 cm, nađeni su ostaci kolja koje se protezalo pravcem sjeverozapad–jugoistok.

Kao što smo u izvještaju prikazali, nađeni pokretni materijal pripadao je prahistorijskom, rimskom, kasnom srednjovjekovnom, turskom, austrijskom, pa i današnjem dobu. Tvrđava Kastel, kao što je poznato, bila je u upotrebi kroz mnoge periode.

Kastel – Neolit

Najstariji slojevi naselja pokazali su brojne nalaze fragmenata crnopolirane fine keramike. Keramika je rađena od dobro pročišćene gline, koja je pečena redukcijom – paljena, crne i sive boje. Ova je tehnika karakteristična po upotrebi prevlake na finoj keramici, koja je bila polirana i dostizala visok sjaj. Na jednom fragmentu manje crnopolirane posude nalazile su se ukrasne kanelure. Nađeni su fragmenti pehara sa šupljom nogom (Tab. 2, 4). Ornamenti urezanih i ubadanih ukrasa su vrsta pseudovinčanske trakaste dekoracije, što nije rijetko na lokalitetima sopotske kulture, koja je nastala vinčanizacijom starčevačke kulture (Tab. 3, 5, 16). Za motive valovnice (Tab. 3, 10) može se smatrati da su vinčanskog projekla ili svakako iz doba poznog neolita.

Među medijalnom prelaznom keramikom pojavljuju se lončići s drškicama na otvoru (pseudobodrokerezsturski oblici¹), koji su se upotrebljavali u periodu stupnja III ili kasne faze sopotske kulture. Od ostalih pojava vezanih za ovaj neolit evidentirane su bradavičaste aplikacije, obično na finijim crnopoliranim ulomcima, bikonične posude i nosolike drške.

Moglo bi se pretpostaviti da je neolitsko naselje u Kastelu bilo rezultat pritiska vinčanske populacije na prostoru međurječja, na prelazu stupnja I-B u stupanj II. Drugi stupanj sopota karakterizira samostalan razvoj i razvoj vlastitog identiteta, s minimalnim utjecajem Vinče. To je doba kada Sopot “kolonizira” Transdanubiju i bosansku Posavinu pa je to sve vjerovatnije rezultat te ekspanzije nego pritiska same Vinče. Impakt koji je zahvatio istočne oblasti sopotske kulture nije dopro do otvorenih naselja iste kulture na zapadu. Dijelovi sopotske populacije u tom periodu povlačili su se i nalazili utočište u tzv. wasserburgovima, neprohodnim i neuslovnim prostorima. A takav jedan lokalitet autor je sondažno istražio na prostoru Kosijerovo, kod Laktaša. Lokalitet je nastanjen tokom trećeg stupnja, gdje je kasnovinčanska keramika nametnula svoje standarde, koji ne pripadaju domenu autohtonog sopotskog porijekla, to jest snažne starčevačke osnove, i gdje su utjecaji Vinče (Vinča D) primjetni.

Ostaje pitanje u kojoj se mjeri radilo o kulturnom pritisku, a u kojoj o populacijskom penetriranju. Iako je, generalno gledano, sopotskoj kulturi duh davala starčevačka kultura sa svojim smislom za jednostavnost, kako prof. S. Dimitrijević kaže, treba imati na umu da je starčevačka kultura pred kraj svog života bila lišena slikane ornamentike, postala je monohromizirana i od tog perioda počinje se transformirati iz starčevačke u sopotsku kulturu.² Zajedničko i srodno vinčanskoj i finom materijalu starčevačke kulture jest manir sjajnog glačanja vanjske površine posuda. Vinčanska kultura, koja je dio procesa u nastanku sopotske kulture, bila je snažan utjecajni faktor, gledano sa svih relevantnih aspekata, kako kulturnog tako i društveno-političkog. Cijepani litički materijal su nožići, strugači sa zaobljenom čenom ivicom, glačana sjekira koje upućuju na neolitsko porijeklo (Tab. 2).

Eneolitski nalazi

U mlađem stratumu nađena je velika količina keramike eneolitskog porijekla. Radilo se o fragmentiranoj keramici, po kojoj se mogla procijeniti njena faktura i dekoracija. Vrsta grublje keramike bez ornamenta vjerovatno je bila utilitarne prirode, dok je druga vrsta keramike finije fakture i imala je i neke druge svrhe osim za svakodnevnu upotrebu. Na mnogim fragmentima bilo je tragova gorenja, što upućuje na dvije mogućnosti – ili su nastali direktno koristeći vatru, ili su nastali za vrijeme požara. Karakteristika finije keramike je da je većinom ukrašena bijelom inkrustacijom. Keramika je bila ornamentirana duboreznom tehnikom, dubokim i plitkim urezima, a ukrasi su bili izvedeni žigosanjem i upotrebom nazubljenog kotačića, slično litzenskoj keramici (Tab. 3, 5, 9). Za duboreznu tehniku, koja se dobiva izrezivanjem okolne površine, imamo primjere u Tab. 1, 7, 10. Slično i ostalim vučedolskim lokalitetima, na fragmentima je nađena bogata dekoracija. Između ostalih, to su koncentrični krugovi s bijelom inkrustacijom na crnoj podlozi, urezane pliće i dublje linije, duborezni friz (s predstavom horizonta) sa znakom X i jedna nasuprot drugoj regule (Tab. 1, 7), valovite linije (motiv vode), cik-cak mrežasti i romboidni motivi (Tab. 1, 7).

¹ Dimitrijević 1979, 266–296, Tab. 49, Sl. 6.

² Dimitrijević 1979a, 58–59.

9. 10; Tab. 2, 1. 3; Tab. 3-4, 5. 6. 9. 10. 17). Mnogi od ovih dekora mogli bi se posmatrati kroz širu prizmu fundamentalnih simbola.

Značajna manifestacija u vučedolskoj keramici je pojava bijelo inkrustirane keramike, koja je evidentirana i na našem lokalitetu. U najranijoj fazi vučedolske kulture na lokalitetu Vučedol grobne priloge sačinjavalo je keramičko posuđe bez primjene inkrustirane ornamentike. U kasnijim fazama, bijela inkrustirana keramika je vodeća ornamentalna manifestacija ove kulture. Obično je na urezanu ornamentiku aplicirana bijela boja, na keramici crne površine.

Alojz Benac citira mišljenje M. Wozinskog da je pojava inkrustirane keramike pratila širenje metala u Evropi. Polazna je tačka te manifestacije, prema Wozinskom, u Starokaldejskom prostoru i prostoru Sredozemnog mora. Odatle se ona širila do Krete i Kipra, Hisarlika i Kavkaza, a onda dalje u Evropu, preko Španije u zapadnu i sjevernu Evropu i preko Balkana u Rumuniju i Sedmogradsku, Bosnu, Sloveniju i Austriju. U vezi s tim, pojavljuju se u Evropi grobovi s čučecim kosturima, grobovi s urnama, dolmeni na Zapadu i megalitski grobovi. O. Mentelius stavlja inkrustiranu keramiku na Kreti, Kipru i Siciliji u prvu polovinu trećeg milenija prije nove ere.³

M. Wozinski je naslutio čudnu relaciju između pojave i širenja metala i upotrebe bijelo inkrustiranog ornamenta. Ta je relacija imala dublji značaj za vučedolsku kulturu koja je širila metaluršku proizvodnju diljem Evrope i nosila mističnu notu, s izravnim i skrivenim sadržajem. Ili, kako G. Bachelard kaže u uvodu Dielove knjige,⁴ simbolika ne nosi samo izraz direktnog značenja nego se pojavljuje i kao neka enigma, kao vrsta skrivenog religijskog simbola. Opće je poznato da je bijela boja boja mistike (džinovska kreatura Mobyja Dicka ili rimske čuvarice državnog ognjišta Vestalke, koje su nosile bijele haljine i morale biti djevice). Činjenica da je bijela inkrustacija pratila širenje metalurgije naslućuje vezu između simbola Vestalskih djevice kao čuvarica vatre i ritualnog žrtvovanja djece pred gradnju peći za taljenje. Ritual je bio više mističan nego religiozan, a nevine žrtve fetusa djece možda najuzvišeniji simbol, gdje se žrtvuju čistoća i nevinost.

³ Benac 1948, 35-36.

⁴ Diel 1980.

Simbolika nalaza katakombne grobnice vučedolske kulture, ispod idealnog središta glavne prostorije vučedolske kuće (megarona), gdje je petoro djece (tri novorođenčeta, jedno od nekoliko mjeseci i jedno od četiri godine) bilo žrtvovano, mogla bi se staviti u kontekst Bachelardova razmišljanja o dva značenja (objašnjenja) – jednog manifestnog, a drugog skrivenog. Žrtvovanje fetusa u stvari je mistična, magijska radnja i morao je postojati neki, samo njihov razlog (na nivou metalurga) za tu žrtvu i titraj plamena u rađanju metala i bijele inkrustacije.

Pojava bijele inkrustacije, u mitskoj verziji, po kojoj je Prometej prenio ukradenu vatru, ima svoju verziju u relaciji između vatre i stabljike komorača (*Ferula communis*), koja raste po cijelom Mediteranu. Stabljika je ispunjena bijelom i lako zapaljivom srčikom. Prometej je vatru sakrio u stabljiku te biljke i darovao je čovječanstvu. Ta bijelina inkrustacije možda ima neku relaciju s vatrom i taljenjem.⁵

Najbliže analogije s lokalitetom Kastel nalazimo na obližnjim lokalitetima kao što su Klašnice Pećina, pećina Hrustovača i Zecovi. Zajednička im je upotreba ornamentata bijele inkrustacije na sjajno uglačanoj sivoj, smeđoj i crno uglačanoj površini, također brazasto urezivanje (fuerchenstich), koje je ukrašavalo keramičke posude, te rovašenje i duborezni manir. A. Benac smatra da je osnovni duborezni motiv s lokaliteta Hrustovača preuzet iz kulture zvonastih pehara.⁶ Najčešća je pojava traka s izdubljenim trokutima koji čine unutra okrenutim vrhovima pozitivan cikcak ornamentat. Slične pojave nalazimo na zvonastim peharima Češke i centralne Njemačke te na peharima iz Ciempoznelosa u Španiji, gdje je sačuvana bijela inkrustacija.

Lokalitet Pećine u Klašnicama s ornamentima koncentričnih krugova, keramikom ukrašenom urezivanjem i duborezom i upotrebom bijele inkrustacije na crnoj i smeđoj glačanoj površini, ima svoje analogije na lokalitetu Kastel. B. Graljuk je nalaze vučedolske kulture s lokaliteta Pećine Klašnice smjestio u kostolacoidnu fazu stupnja A3 relativne hronologije S. Dimitrijevića. Isti autor navodi mišljenje A. Benca da je materijal s lokaliteta Pećine znatno mlađi i da pripada kasnoj, možda najkasnijoj fazi vučedolske kulture.

⁵ Durman 2006.

⁶ Benac 1948, 35-36, Tab. 5. 6. 9, 2. 8.

Ornamentika koncentričnih krugova pojavljuje se i na Zecovima. A. Benac smatra da su ti nalazi ostaci nekog helioističkog kulta. Analogije su poznate na lokalitetu Hrustovačka pećina – Kastel Banja Luka. Tu su evidentni dijelovi keramike ukrašeni urezanim i brazdastim ornamentom te motivi koncentričnih krugova s primjenom bijele inkrustacije.⁷ U tekstu J. Korošec “Hrustovačka pećina” na Tab. 1 navodi dva motiva dvojne sjekire. Također, paralele imamo na Tab. 10. 11. 16. Paralele za lokalitet Kastel imamo i na širem području raspostranjenosti vučedolske kulture.

Lokalitet Kastel – kneževski grob iz Batajnice iskopavao je N. Tasić 1958. godine. Kao paralele bi se mogli izvesti motivi koncentričnih krugova. Nalaz je nađen u tumulu promjera 30 m i visine 2,24 m, na paljevinskom pokopu. Kao urna je služila jedna badenoidna vretanasta amfora s vučedolskim ukrasima. S. Dimitrijević ju je stavio u vrijeme B1 stupnja. Tradicija spaljivanja pod humkama počinje još u pretklasičnoj badenskoj, a nastavlja se u klasičnoj badenskoj kulturi, da bi ritual spaljivanja preuzela kostolačka kultura. U Mokrinu (pokop u Arađanskoj humci, dvorovi Silajet, kostolačka kultura, sjeveroistočna Bosna) S. Dimitrijević sugerira da spaljivanje kao način sahrane u širem smislu treba tražiti na prostoru Tesalije, Soufli Magula, Larissa kulture.

Pored ornamenta koncentričnih krugova na fragmentima u Kneževskom grobu u Batajnici, nalazimo ornament u obliku X krsta (Tab. 1, 3. 6. 7) koji je hronološki datiran u klasičnu fazu Vučedola (Tab. 1, 7; Tab. 2, 7. 9; Tab. 3, 9). Paralele su poznate i s lokaliteta Belegiš Šančine s vučedolskog horizonta iskopavanja, koji su 1961. iskopavali Tasić, Trbuhović i Jovanović, a to su ornamenti koncentričnih krugova i mrežasti urezani ornamenti. Lokalitet je tada datiran u pretklasičnu vučedolsku kulturu, stupanj A. Paralele nalazimo na Kastelu na Tab. 2, 1. 3. 6. 7. 13. s lokaliteta Belegiš Šančine (Tab. 4, 1. 3. 4). Od ostalih ornamentalnih motiva mogli bismo spomenuti mrežasti ukras (Tab. 5, 1) i kombinaciju mrežastih motiva i urezanih valova (Tab. 5, 4) na Kastelu (Tab. 2, 1. 3; Tab. 3, 6), te posudu s naglašenim trbuhom, gdje se ukras nalazi na trбуhu (Kastel, Tab. 1, 7) na lokalitetu Belegiš Šančine (Tabla 8, 5. 7).⁸

Nalaz drške posude na Tab. 2, 6, s ukrasnim urezanim motivom dvojne sjekire, čest je dekor na lokalitetima vučedolske kulture. Najreprezentativnije analogije imamo na dva nalaza s područja vučedolske kulture – jedan iz Vučedola, a drugi iz Ušća kod Vinče. Schmidtovi vučedolski nalazi golubice s urezanim dvojnim sjekirama na vratu i konsekrativnih rogova koji su nalazeni u više primjeraka, od kojih je naročito značajan onaj što je nađen u niši podruma II A+D porušenih zgrada na kojoj su sigurno stajali kao akroteriji, slični su predstavi sakralne građevine na zlatnoj pločici iz Mikene. Figura golubice od pečene zemlje s tri puta urezanim znakom dvojne sjekire na vratu nađena je u blizini konsekrativnih rogova u podrumu II B. Dvojna sjekira koja je urezana na desnoj strani golubicinog vrata i koja umjesto drščiце ima prsten za vješanje, a koja ima analogije u nalazima bronzane sjekire na Ušću, nađena je na jednoj urni badenskog tipa, zajedno sa spaljenim ostacima pokojnika. Profesor Vasić, koji je objavio nalaz, pretpostavlja da je služila kao amulet pokojniku.⁹

Na arheološkom lokalitetu Vinkovci–Tržnica, na iskopavanju 1977–78. nađeno je više položaja, posebno u cilindričnim jamama, gdje je izmješšan keramički materijal klasične i kasne faze vučedolske kulture (dokazuje da se život prelijeva dalje). Posebno je zanimljiva jama 78Z, u kojoj je, uz posudu s prikazanim kalendarom vučedolske kulture, prisutna i kadionica (posuda s dvostrukim dnom), a koje pripadaju klasičnom vremenu vučedolske kulture. Uz njih je i jedna posuda s istim znacima kao i na kadionici, ali iz vremena kasne faze, u kojoj počinje intenzivnije širenje vučedolske kulture.

Klasična faza vučedolske kulture traje (prema radiokarbonskim datumima) do, okvirno, 2700. godine pr. n. e., a nakon toga se nastavlja vinkovačka kultura.¹⁰ U nekoliko slučajeva s Vučedola gdje su uz pokojnika pronađene terine s motivom Oriona, moglo bi se zaključiti da su ostavljene kao dio zagrobnog rituala. Orion je, kako vidimo, simbol Zime, koja označava kraj godine ili kraj životnog ciklusa. U vučedolskoj kulturi, Orion je gotovo ravnopravan suncu. Kao dominantno sazvjezđe zimskog neba i s obzirom na udaljenost od gotovo pet hiljada godina, to se

⁷ Graljuk 1980. 26-27, Tab. 14, 1-10, Tab. 15, 5, Tab. 16, 3. 7.

⁸ Dimitrijević 1979a, Tab. 4, 1. 3. 4, Tab. 5, 1.

⁹ Vasić 1908, 97-99.

¹⁰ Kronološka tabela, Durman 2006.

sazviježđe u vrijeme vučedolske kulture pojavljuje noću od početka novembra do proljetne ravnodnevnice, kad mu pojas zaranja za obzor. Bio je, dakle, svojevrsni nadomjestak za oslabljeno zimsko sunce, kao svjetlo, ili pak, samo svjetiljka. Terinoidna posuda sa simetrično ugrađenim četirima posudicama istog oblika i dvije nasuprot smještene ušice, odnosno drškice, svjetiljka je kojom se moglo mahati kao kadionicom.¹¹

Prodor i širenje vučedolske kulture na bosanski prostor jedino je bio moguć s njenog matičnog područja dolinom rijeke Save uzvodno te dolinom rijeke Vrbas, Une i Sane. Vučedolska kultura, kao moćni dio indoevropskih kretanja, s jasnom plemenskom organizacijom i izdvojenom vojnom plemenskom aristokratijom, s visokom privrednom aktivnošću i kao nosilac metalurške djelatnosti, pokrenula se prema drugim predjelima. Toj su ekspanziji pogodovale već iscrpljene kulture starosjedilaca, spremnih za nestanak ili asimilaciju.

Prema analizama i vrsti ornamentike, lokalitet Kastel pripadao je i klasičnoj i kasnoj klasičnoj fazi Vučedola. Dokaz tome su nalazi dublje urezane ornamentike karakteristične za klasični period, a i nalazi pliće urezanih motiva koji pripadaju najkasnijoj fazi vučedolske kulture, kulturnom stupnju III ili C, što je analogno ljubljanskoj kulturi, okvirno 2800–2600. godine. Kasnoj klasičnoj fazi pripada i položaj ručke na posudama koja se nalazi na otvoru (Tab. 2, 7. 10), dok klasičnu fazu karakterišu ručke smještene na bikoničnom prelazu (Tab. 2, 6), što je još jedan pokazatelj da se radi o lokalitetu koji je pripadao i klasičnoj i kasnoj klasičnoj fazi vučedolske kulture. Obiljem nalaza i svojom ornamentikom ova je kultura otvorila mogućnost za različite analize njenih simbola.

D. Srejić smatra da stvaranje simbola spada u red religioznih kolektivnih fenomena koji pripadaju unutarnjoj psihičkoj historiji jedne kulture, a koja je proizvod kolektivnog plemenskog historijskog doživljaja, slike svijeta u jednom određenom trenutku. Simbol je, kao i mit (u okviru plemena), živa religija koja ima smisla i utjecaja na svijest iz koje je proizašla. D. Srejić zaključuje da se za pravilno tumačenje mora uzeti ono koje iznad svih mogućih objašnjenja gleda na simbol kao na izraz još nerazumljivog,

mističnog i složenog religijskog osjećanja, koje se može najprikladnije predstaviti oblicima određene simbolike, te se zato religiozni simboli ne smiju nikako dovesti u kontekst nekih određenih božanstava.

Nalazi simbola golubice, dvojne sjekire i konsekrativnih rogova, koje je Srejić okarakterisao kao religiozne simbole, i prostor i mjesto ovih nalaza u Vučedolu su, u stvari, ukopani objekti u koje se ulazilo stepeništem. U odaji dužine 1,8 m i visine 1,9 m, koja je imala tlo pokriveno pepelom (45 cm pepela), s dijelovima razbijenog posuda i sličnoj, nešto manjoj, prostoriji u neposrednoj blizini (podrum II B), na istoj dubini, nađeni su konsekrativni rogovi i nalaz golubice s urezanim dvojnim sjekirama. Oblik i veličina ovih prostorija, kao i nađeni materijal, upućuju na to da se radi o kulturnim mjestima za ritualno prinošenje žrtve. Analogiju za ovo svetište, za profesora Srejića, predstavlja “sala dvojne sjekire” u Knosu (kritsko svetište iz poznog mikenskog II perioda, a slična svetišta su poznata i u Miken). Isti autor zaključuje da je, za razliku od kritskih i mikenskih kulturnih odaja, značajno da su obje kultne prostorije u Vučedolu ukopane u zemlju, što je pouzdan dokaz da je vršen mistični kult htonsko-agrarnog karaktera i zaključuje da su kultne odaje mnogo bliže enagisterionimailiyapa¹² podzemnim prostorijama, u kojima je vršen htonski ritual, što potvrđuju nalazi konsekrativnih rogova i golubice s dvojnou sjekirama, koji ovdje obilježavaju prisustvo vrhovnog božanstva. Kao što smo ranije spominjali, nalazi dvojne sjekire na urni s Ušća najviše su povezani, kako kaže Srejić, s kultom pokojnika preko simbola dvojne sjekire, s vrhovnim božanstvom, kao što je slučaj na steli jedne djevojke iz Eleusine.

Srejić s Vučedolom povezuje i prisustvo malo manje značajnih oblika, kako kaže, pozajmljenih iz kritsko-mikenskog religioznog polisimbolizma, čiji religiozni smisao još nije potvrđen, ali u čije egejsko porijeklo nema sumnje. Tako bi se za predstave krsta s ravnim krakovima, zrakastog točka i koncentrične krugove na vučedolskoj keramici s rezervom moglo zaključiti da je riječ o astralnim simbolima.¹³

¹¹ Durman 1999–2000, 6.

¹² Izraz koji Srejić koristi za kultne rituale; Srejić 1957, 123–136.

¹³ Ibid., 134.

Teritorijalno, vučedolska kultura se ne dodiruje s oblastima zahvaćenim kritsko-mikenskom civilizacijom. Međutim, mogli su doći u kontakte vodenim putem, trgovačkim posredstvom ili potragom za metalom. Toj tvrdnji u prilog ide i nalaz pod humkom Mala Gruda u Tivatskom polju, sasvim blizu morske komunikacije. Plitki urezani motiv dvojne sjekire na ručki (Tab. 12, 6) na lokalitetu Kastel bio je u upotrebi vjerovatno na posudi koja je imala ritualno-sakralni karakter u klasičnoj i kasnoj klasičnoj fazi vučedolske kulture. Na fragmentima vučedolske keramike nađeni su i motivi krsta s ravnim kracima ili zrakasti točak s koncentričnim krugovima, koje pojedinačno možemo naći i na lokalitetu Kastela i susjednim lokalitetima Pećina Klašnice, Zecovi, pećina Hrustovača, a također i u pećini Psihro na bronzanoj ploči te na kalupima za livanje iz Sitije, kao i na mikenskoj keramici.¹⁴

Ukrasi na lokalitetu Kastel – Banjaluka (Tab. 1, 7. 9. 10) izvedeni su običnim urezivanjem iznad zaobljenog dijela suda. Fragment 7 daje nam indicije da se radi o ukrašavanju koje je prisutno na terinama kasnoklasične vučedolske kulture. To je horizontalni ukras, koji je u vučedolskoj kulturi prvobitno nastao od jedne horizontalne crte, koja je predstavljala obzor vidljivog ruba zemlje. I kako A. Durman kaže, s njom se počelo dočaravati vučedolsko poimanje svijeta, vezano za indoevropsku tradiciju.

Terine su bile bikoničnog oblika (i konkavnog dijela vrata) s konveksno izvedenim donjim dijelom. Obično su imale jednu dršku, najčešće tunelastu. S matičnog lokaliteta na Vučedolu utvrđeno je da im veličina varira od 3 do 35 cm širine, što bi značilo da su služile u ritualne svrhe. U ranoj i klasičnoj fazi terine su ukrašene urezivanjem i nanošenjem crvene i bijele inkrustacije. Oblici ovih posuda transformiraju se iz kasnoklasične u kasnu fazu vučedolske kulture, postaju više zaobljene, slabijeg bikoniteta u prelomu, a gornji konkavni dio postaje ravan. Dolazi do transformacije drške, gdje tunelaste drške zamjenjuje trakasta drška, koja spaja obod s truhom suda. U tom periodu prestaje uobičajeno ukrašavanje terina, što je vjerovatno razlog za neke neukrašene nalaze fragmenata posuda na Kastelu.

¹⁴ Ibid., 123-136.

Na lokalitetu Kastel, tokom istraživanja badenskog naselja, Z. Žeravica na stotinjak metara istočno od našeg lokaliteta, u dvorištu 3, nalazi veći grumen bronzane zgure.¹⁵ Ostali tragovi metala iz perioda eneolita nisu nađeni. Neosporno je da je badensko naselje u dvorištu 3 bilo dio rute kuda se kretao badenski pohod na bosanska rudišta. Metal nije nađen na većini vučedolskih lokaliteta. J. Lozuk to objašnjava kratkim boravištem Vučedolaca na tom prostoru.¹⁶

Metal je bio skupocjen i moglo bi se reći da je u tom periodu bio importovan. Ako bi se naša vučedolska kultura uporedila s drugim kulturama, onda bismo je mogli smjestiti u isto razdoblje kao i ostale kulture iz perioda 3000–2400. pr. n. e., tj. sumersko razdoblje u Mesopotamiji, u kojoj su se već pojavili gradovi i klinasto pismo, ili staro carstvo u Egiptu, gdje je došlo do stvaranja države i hijeroglifskog pisma. Naš lokalitet je, kako smo vidjeli, osnovan u kasnijoj fazi vučedolske kulture, u fazi kada su Vučedolci napravili ekspanziju na cijelu srednju i jugoistočnu Evropu. Analizom novih lokaliteta pokazalo se da je vučedolska kultura zauzela sva područja s ležištima bakra.

Vučedolska je kultura, kako smo vidjeli, briljantna civilizacija, koja sa svojom sofisticiranom kulturom, poimanjem svijeta i autentičnim kosmogenijem, predstavlja svojevršno civilizacijsko dešavanje, koje bismo mogli predstaviti kao evropski pandan razvijenim civilizacijama Mesopotamije i Egipta. Ona je dio etnogeneze budućih plemenskih zajednica na prostoru Bosne i Hercegovine.

Summary

Traces of Sopot and Vučedol culture in Kastel – Banja Luka

The oldest layers from the settlement from Kastel are the oldest level of the city of Banja Luka, which are from the culture of Sopot. Ceramics is made from reductioned-roasted clay, black and grey color which

¹⁵ Žeravica 1983, 45-49, Tab. 1, 8. 13. 14. 25. Podatak je dobiven od arheologa Darka Periše.

¹⁶ Lozuk 1995.

are very well polished, what is one of the characteristics of Vinča culture, that is a part of a symbiosis in Sopot civilization. That is the last breakthrough from the Vinča civilization in the West of Starčevo culture, which results in creation of the Sopot culture. The site is inhabited during the third degree where the Late Vinča ceramics gave its standards and which belonged to the autohtoneus Sopot, that had a strong Starčevo base and where this influence of Vinča D is noticeable. This stays as an enigmatic question in which it was a culture pressure and which relation was an ethnic influence.

In the younger strata of eneolithic ceramics were found, which belonged to the Vučedol culture. The ceramics were decorated with incrustation with white colour and deep cut decorated also with white incrustations. Special attention was on the fundamental symbols and the other among other religious symbols (how prof. Srejšević calls them).

Literatura

- Benac, A.* 1948, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM sv. III, 5–41.
- Diel, P.* 1980, Symbolism in Greek mythology: human desire and its transformations, pref. by Gaston Bachelard, Boulder Shambala, New York 1980.
- Dimitrijević, S.* 1968, Sopotsko-lendelska kultura, Monografia Archeologicae I, Zagreb 1968.
- Dimitrijević, S.* 1979, Sjeverna zona, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslovenskih zemalja II, ANUBiH CBI, Sarajevo 1979, 229–363.
- Dimitrijević, S.* 1979a, Zur Frage der Genese und Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwi-schenstromlande Donau-Drau-Save, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, serija 3, vol. 10–11, br. 1, 1–96.
- Durman, A.* 1999–2000, Vučedolska terina i Orion, Opuscula archaeologica 23–24, 1–9.
- Durman, A.* 2000, Počeci metalurgije na Brodskom području, U: Živakoviž-Kerže, Z. (ur.) Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu, Hrvatski institut za povijest – podružnica Slavonski Brod, Muzej, Slavonski Brod 2000, 91–102.
- Durman, A.* 2006, Simbol Boga i kralja, Prvi europski vladari, Glarija Klovićevi Dvori, Zagreb 2006.
- Graļjuk, B.* 1980, Pećine, Klačnice, Banjaluka. Paleolitska stanica, Arheološki pregled 21, 9–15.
- Jobes, G.* 1962, Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols, The Scarecrow Press, New York 1962.
- Korošec, J.* 1946, Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s., sv. 1, 7–37.
- Lozuk, J.* 1995, A Problem of the Baden Group metallurgy on the site of Saloš, Donja Vrba, near Slavonski Brod, u: Jovanović, B. (ur.) Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe, International Symposium Donji Milanovac May 20–25, 1990, Bor 1990, 55–58.
- Schmidt, R. R.* 1945, Die Burg Vučedol, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 1945.
- Srejšević, D.* 1957, Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi, Živa antika vol. VII, no. 1, 123–136.
- Vasić, M. M.* 1908, Preistorijski obredni predmeti. Prilozi ka poznavanju preistorijske religije u Srbiji, Starinar III, 71–120.
- Žeravica, Z.* 1983, Ostaci badenskog naselja na Kastru u Banja Luci, u: Arheološka problematika zapadne Bosne. Zbornik Arhivskog društva BiH, Sarajevo 1983, 41–53.

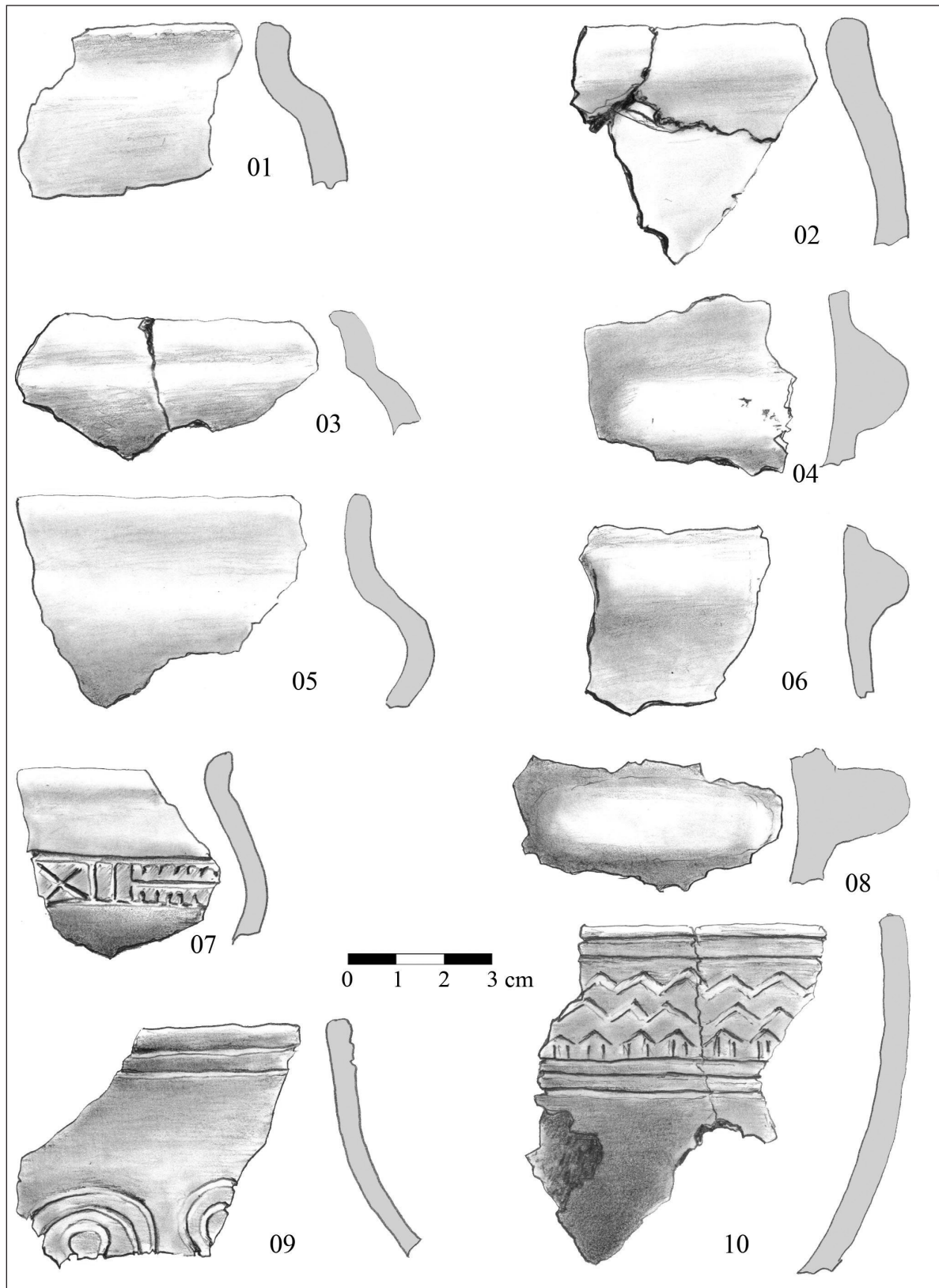

Tabla I. Kastel, neolitski i eneolitski materijal

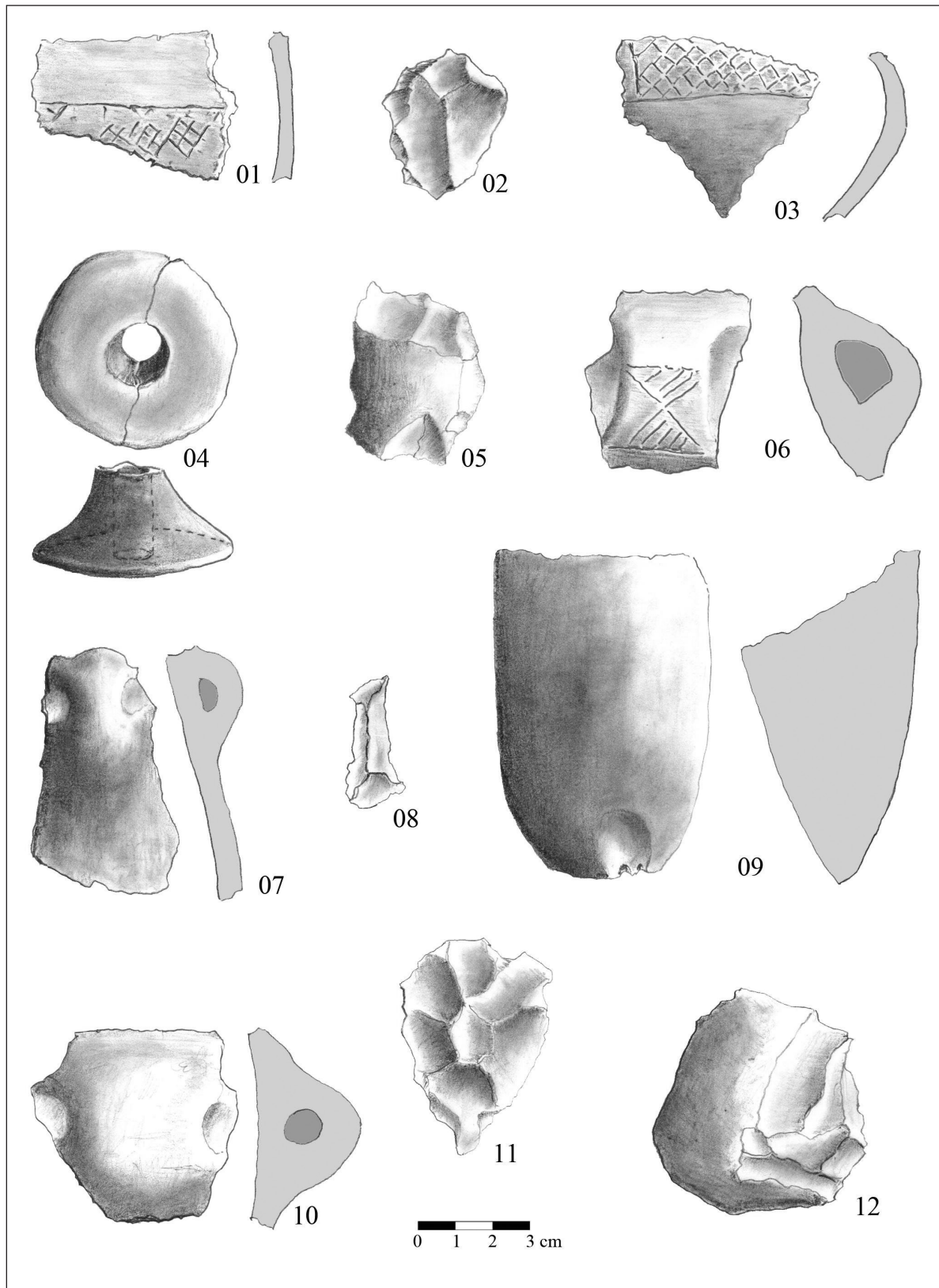

Tabla II. Kastel, neolitski i eneolitski materijal

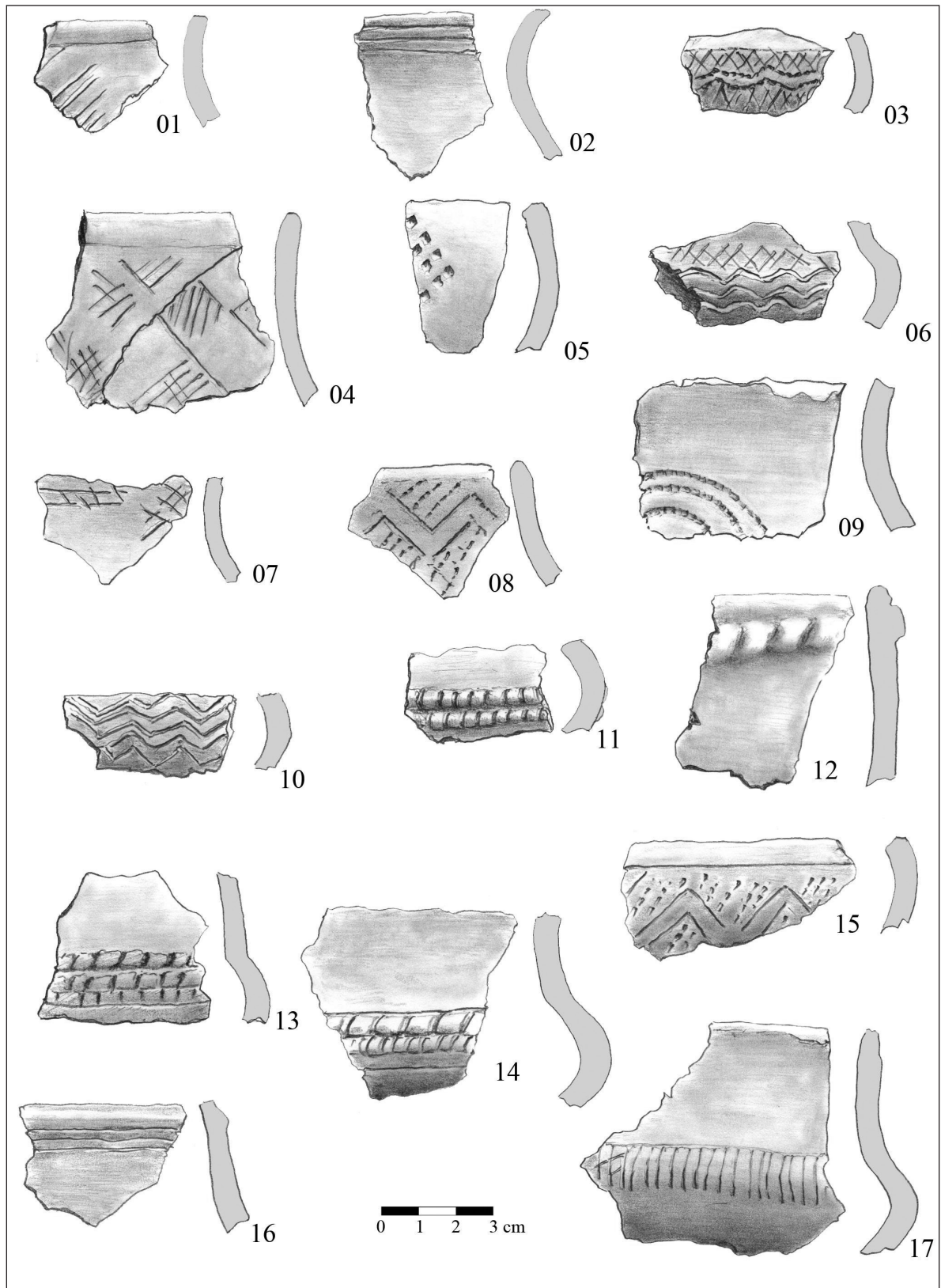

Tabla III: Kastel, neolitski i eneolitski materijal